

Kuidas portreterida ema?

Maarja Undusk. Ellen Niit. Heleda mõtte laast. Tallinn: Tammerraamat, 2022. 632 lk.

Seda arvustust kirjutades on mu ees laual mu lapsepõlve lemmikraamatud, „Pille-Riini lood” (1963) ja „Midrimaa” (1974), mis sulavad lapsepõlvemälestustega nii tugevalt ühte, et neid on raske eristada. Mäletan, et lugesin jõulukuuse all ikka luuletust „Kuidas leiti näärripuu”, ainult niimoodi, et „näärud” oli asendatud sõnaga „jõulud”. „Nii on see luuletus ju ka mõeldud,” kinnitasid mulle vanavanemad. Luuletust „Mänguvesi” lugesid ja Lüüdia Vallimäe-Margi illustratsioone vaadates tekkis nii väga tahtmine toas natuke ka päriselt veega mängida ja sellest tekkis meil kodus vahel pisuke pahandus, eriti kui mängu käigus need „tünnid ja tonnid” kippusid pärisvett üle ääre loksutama. Kui olin natuke vanem, siis lindistasin meie pere hallikassinisel lintmakil koos oma parima sõbrannaga lõputuid versioone näidendist „Näärinakits”, käepäraste esemetega heliefekte tekitades ning hiljem lindistusi atsetooni ja kääride abil n-ö toimetades. Need raamatud on mul siiani suuremas osas peas. Neid olen ka ette lugenud oma kolmele tütrele, kellest eriti kõige noorem armastab luuletusi väga. Maarja Unduski raamatut lugesid olen saanud omal moel minna tagasi lapsepõlve, mitte ainult Ellen Niidu luuletuste kaudu, vaid ka mulle nii tuttavliku nõukogude võimu ja selle perioodi eluolu absurdsuste suhtes iroonilise, samal ajal selle teatud viisil üle

ja läbi elamise vajadusest kantud meel-susena. Seda niisuguse määrani, et on pannud mind kahtlema selles, kas teost üldse arvustama sobin.

Käesoleva kirjattüki pealkiri on mõeldud natuke iroonilisenagi, juhtimaks tähelepanu sellele, kuidas luuletajana ja ka inimesena on Ellen Niit jäänud avalikkuses (pool)varju, vaatamata paljudele tunnustustele, mille hulgas on Eesti NSV teenelise kirjaniku staatus 1977. aastal ja Eesti Vabariigi kultuuripreemia elutöö eest 2009. aastal. Avalikkuses on ikka rõhutatud tema rolli Jaan Krossi abikaasana, kes on ennast-salgavalt valvanud mehe töörahu, nagu kirjutab Maarja Undusk: „ta aina kinkis ja kinkis oma Jaanile neid kaheksat” „Siberisse ja vanglasse jäänud [---] tööaastat [---], kokku mitmekordselt kindlasti” (lk 606). Enam kui tunnustused aitab neid varje nihutada tütre pühendunud süvenemine oma ema loomingusse ja loometeesse, mida niisuguse põhjalikkusega ei ole seni käsitletud ükski kirjandusteadlane. See perspektiiv tõuseb eriti eredalt esile teose esimeses pooles, peatükkides „Noor Ellen Hiob. Tee luule juurde”, „Tartu-aastad 1947–1949” ja „Hiobist Niiduks. Tartu-aastad 1949–1955”. Neis peatükki-des sisaldub üksikasjalik ülevaade Ellen Niidu loometee algusest ja tema luuletajaks kujunemisest ideoloogiliselt äärmiselt keerukatel aegadel. Selgitades (ehk ka nooremate põlvkondade lugejatele), miks ja millisel viisil „kirjutamine polnud sõjajärgsel aastakümnel mingi vaba tegevus” (lk 170), joonistab Maarja Undusk Ellen Niidu koduarhiivis sisalduvatele luulekäsi-kirjadele ja kolleegide tagasisidele toetudes välja üksikasjaliku pildi tänapäeval oma absurdsuses ehk humoorikanagi näivatest

toimetamisprotseduuridest, kus märkuste ja ettepanekute hulk ületas sageli mitmekordselt luuletuste mahu. Märkuste toon ja keelekasutus, kus tõusevad esile sellised mõisted nagu *ebanõukogulik*, *dekadentsismi tipp* (lk 176–177, Johannes Feldbachi ja Erni Hiire kommentaarid), *apoliitilisus* ja *kodanluse seisukoht* (lk 176–177 Aira Kaalu arvustus ja märkused), näitavad selgelt, et eriti neljakümnendate lõpuaastatel võis niisugust laadi tagasisidel olla loominguilisest tegevusest palju kaugemale ulatuv hävitav mõju. „Süsteemist kõrvalejäämine oli lubamatu,” kirjutab Maarja Undusk. „[---] kui Ellen Hiob oli keskkoolipäevil olnud pisut nagu imelapse rollis oma laulupeolaulu ja Loomingusse jõudmisega, siis nüüd see aura [---] asendus sarmamisega, nii teaduskonna koosolekutel, NAK-is kui ka ajakirjanduses. Samas aga oli kirjutamine kohustuslik! Ähvardati ka ülikoolist väljaheitmise, kui ei luuleta või ei luuleta õigesti.” (Lk 170)

Ajastu ahistavaid raame pole Ellen Hiobi/Niidu loomingus käsitlemisel võimalik kõrvale jätta. Elav ja põhjalik, suures osas Ellen Niidu ja Jaan Krossi koduarhiivi materjalidele toetuv pilt nõukogude võimu esimese aastakümne kirjandusoludest on kahtlemata teose üks meeldejäävamaid ja kultuuriloolises plaanis ehk kõige välja paistvam osa ning seda mitte ainult piirangute ja ohtude, vaid ka vabaduste ja võimaluste pärast, mis iseloomustavad Elleni esimesi ülikooliaastaid. Erinevad tegelased ja nende hääled põimuvad selles osas nii elavalt ja kütkestavalt, et lugedes tundub, nagu viibiks ise sealsamas, vaatamata autori mööndusele: „Võrreldes lapsepõlvelugudega rääkis ema ülikooliaastaist suhteliselt vähe” (lk 146). Või vastupidi, ehk on just koduste lugude nappus olnud põhjuseks see eluperiood osalt Ellen Niidu enda avaldatud materjalide, osalt tema sõprade ja kaasaegsete mälestuskildude kaudu taas elustada mitte üksnes lugejale,

vaid ka kirjutajale endale? Maarja Unduski teose tähelepanuväärseks jooneks on imetlusväärne oskus teiste kirjutatut vahendada läbi enda autorihääle ühtaegu diskreetsest ja kindlameelsest, hoidumata oma hinnanguist, kuid neid lugejale ka mitte peale surudes.

Ellen Hiobi/Niidu luuletajate ei avane teoses aga ainuüksi või esmajoonest ajastu konteksti kaudu. Koduarhiivis sisalduvate rohkete toimetaja(te) märkustega luulekäsikirjade ja nii luuletuste avaldatud versioonidega kui ka samateemaliste või samast motiivist lähtuvate avaldamata jäänud, sagedamini aga üldse mitte avaldamiseks mõeldud luuletuste kaudu seob Maarja Undusk oma ema loometee erinevad, üksteisest tugevalt eemalduvad ja samal ajal haakuvad harud tervikuks. Näiteks jälgib ta kõrge akna kujundit Ellen Hiobi kolmes luuletuses. Neist esimene on pühendatud ülikooli kiriku mälestusele ja seda võis ta esitada mõnel kursuseõhtul (lk 183). Teine samal motiivil põhinev luuletus, mis „pole õnneks konsultantide ja kriitikute silme alt ja küünte vahelt läbi käinud” (lk 184), kuigi sõnastuselt abstraktsem ja filosoofilisem, eriti selle lõpusalm, on tõlgendatav viitena nõukogude režiimi olemusele:

Nüüd nagu tukse läbis tuhmund ruute,
ning klaasist süda, õhetav ja erg,
just nagu ärkas võõra pilgu puutel
ja üle akna valgus kuumat verd.
(Lk 184)

Kolmas kõrge akna motiivi sisaldav luuletus lõpeb sõnadega: „Selleks, et kogu maailma homne saaks parem kui eile, / selleks me anname hääled, seltsimees Stalin, teile.” (Lk 186) Selgitades, et „[e]nne 1949. aastat Ellen Hiob veel nii sõnakuulelikke salme ei teinud”, paigutab Maarja Undusk luuletuse „ilmselt 1950ndate algusesse, „laine põhja”” (lk

186). Ellen Hiobi/Niidu luule lugu tuleb niisuguses mahus esile üldse esmakordselt. Siin kõneleb tema luule ise ja piisavalt jõuliselt, et vähemalt osa „Heleda mõtte laastust” saaks lugeda kui luuleteost. Seda raamistavad arutelud ja mõtisklused aga väärivad igati kirjandusteadusliku/kirjandusloolise käsitluse staatust vaatamata sellele, et Maarja Undusk ehk ei olegi endale niisugust eesmärki seadnud. Märkamata ei jää ka see, et alates peatükist „Tagasi Tallinna. Jaani ilmumine” nihkub looming tagaplaanile, taasilmudes tunduvalt minoorsemana alles raamatu lõpuosas (erandiks „Pille-Riini lugudele” pühendatud peatükk). On raske öelda, kuidas see autoril plaanitud oli ja kas niisugune tulemus on juhuslik või vähemalt osaliselt sihilik, nii nagu sellele näib viitavat Niidu loomingu juurde tagasi pöörduva peatüki pealkiri: „Kuidas või õigemini millal Ellen kirjutas?”

Tulemuseks on suurepärase kirjaniku-biograafia, mis võib täieõiguslikuna seista samas rivis teiste Eesti kirjanike biograafiatega, ka nendega, mida on, vahel poleemilisenagi, peetud suunanäitajaks biograafiakirjutuse alal – näiteks Sirje Kiini „Marie Under. Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt” (2009) ja Thomas Salumetsa „Kujuneda sunnita: mõtestades Jaan Kaplinski” (e k 2016). Mitme parameetri poolest sobiks raamatut eelkõige kõrvutada Mari Tarandi teosega „Ajapildi sees. Lapsepõlv Juhaniga” (2008) – on ju mõlemad lähedase perekonnaliikme loodud portreed, mille eesmärk on anda sise- või kõrvaltvaade Eesti kultuuris olulise isiku elule, ning mõlemal juhul on portreeritav võimas maamärk, kuigi kultuuris erinevalt väärtustatud kategooriais (nt luule vs. lasteluule, esilolek vs. taustalolek). Mõlemad teosed on kantud armastusest, mis Maarja Unduski puhul tõuseb esile omaette kujundikeele ja perspektiivina, tehes raamatus eredalt elavaks peale kuju-

tatud isiku ka kujutaja enda. Seepärast on teoses üks keskseid küsimusi, mis muude teemade seas üha esile tõuseb: kuidas saab kirjutada ja peaks kirjutama kellestki, kes on teenimatult vähe tähelepanu saanud andekas luuletaja, kes ennast täielikult loominguiliselt realiseerida ei saanudki, olles läbi aegade kõige ikoonilisema eesti kirjaniku abikaasa ja samas südamest armastatud ja südamest oma lapsi armastav ema?

„Ema ütles mulle kord, et tema on minu kõige vanem tuttav,” kirjutab Maarja Undusk, kui on Ellen Niidu elukäigus jõudnud enda sünnihetkeni. „Igatahes olin ma nüüdsest olemas ja mul oli oma ahtakene mina, oma vaatepunkt [---] ja oma silmapiir [---] Ema on rääkinud haaravaid lugusid (ema rääkimismaneer välistas tragismi) minu varasest lapsepõlvest, näiteks, kuidas me mõlemad saime rinnapõletiku [---], nii et nii ema kui ka imiku rinda tuli isegi opereerida, ja meil mõlemal on/oli sellest alles väikene arm, justkui oleksime relvaõdedena koos lahingus käinud. [---] Ent ma ei taha ju kirjutada mitte endast, vaid Ellenist, kes oli nüüd minu ema.” (Lk 315–316) Kuigi autori enda vaatepunkt ja hääli ei tõuse esile alles raamatu keskpaigas, vaid juba eessõnas „Piduriõli. Selgituseks ja saateks”, võtab just eeltoodud tsitaat kokku teose olemuse ning autori ja tema kujutatava isiku ehk biograafia subjekti omavahelise dünaamika. „Heleda mõtte laastu” on kirjutanud armastav tütar ema mälestuseks, see on kindlasti naise vaatepunkt teise naise elule, kus olukordades, mis eeldavad poole valimist ema Ellen Niidu ja isa Jaan Krossi vahel, hoiab tütar pigem ema poole, kuid jääb seejuures alati diskreetseks ja tasakaalukaks. Kui kasutada Maarja Unduski enda metafoori, siis sarnaneb tema positsioon Ellen Niidu biograafina tõepoolest relvaõe omaga, ent ta ei torma ealeski oma ema eest mõtlematult ja iga hinna eest lahingusse, vaid joonistab välja mitmekesised vaatepunktid, toonita-

des nii nende ühildumisjooni kui ka pörkumispunkte.

Kui lähtuda biograafilise alusmaterjali hulgast ja selle põhjal kirjutatud käsitlustest, siis eesti kirjandusloos on seni kõige tugevamalt esile tõusnud Marie Under ning tema ja Artur Adsoni lugu, kuhu otsapidi mahub sisse ka Friedebert Tuglas. Nüüd on see pilt muutunud, sest Ellen Niidu ja Jaan Krossi kõrval pole vist teist kirjanikuperekonda, kellelt ja kelle kohta oleks avaldatud niisugusel hulgal (auto)-biograafilisi materjale: Krossi kanooniliseks peetud kaheosaline ja pea tuhandeleheküljeline „Kallid kaasteelised” (2003, 2008), sama mahukas „Kallid krantsid. Kirjad vangilaagristest ja asumiselt Siberis 1946–1954” (2021), mille on trükki toimetanud ja sisse juhatanud Maarja Unduski vend Eerik-Niiles Kross, ning nüüd ka biograafia „Ellen Niit. Heleda mõtte laast”.¹ Kuivõrd Maarja Unduski teos on ilmunud viimasena, peab autor navigeerima üsna tihedalt asustatud territooriumil. Ühest küljest kannabki biograafiat teadlikkus mitte ainult Jaan Krossi mälestusteraamatust, vaid ka tema staatusest eesti kirjanuses. Teisalt aga näitab Maarja Undusk veenvalt, et Ellen Niidu elu ei ole üheselt mahutatav abikaasa Jaan Krossi kõrvale ning see ei hargne nende kooskäidud tee jooksul üksnes Krossi radu toetavas rollis – kuid ka seal, kus see nii on, valgustab seda teed Elleni kindlameelsus, isikupära ja pühendumus.

Niimoodi kirjapanduna võivad need sõnad kõlada klišeelikult, ent „Heleda mõtte laast” ei ole pelk ülistus. Kuivõrd teos on omamoodi eklektiline (tuginedes näiteks Ellen Niidu lapsepõlve osas tema

¹ Samuti on olemas Krossi loominguiline biograafia: **J. Salokannel**, *Sivistystahto. Jaan Kross, hänen teoksensa ja virolaisuus*. Helsinki: WSOY, 2008; e k: **J. Salokannel**, *Jaan Kross. Tlk Piret Saluri*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.

enda räägitule, ülikooliperioodil sõprade ja põlvkonnakaaslaste mälestustele, Ellen Niidu ja Jaan Krossi koduarhiivile, samuti Krossi, autori enda ja vähemal määral ka tema vendade mälestustele), siis ei saa rääkida ühest kindlast biograafilisest meetodist. Siiski tõusevad esile kaks joont. Üks neist on Maarja Unduski viis kasutada mõnd ema iseloomujoont või nende kimpu elu loostamise tagedena. Näiteks võib tuua tema hinnangu Elleni otsusele valida Jaan ja jätta oma esimene abikaasa Heldur Niit, mille tulemusena Kross jättis oma teise abikaasa Helga Krossi ja nende tollal kolmeaastase tütre Kristiina. „Elleni otsus oli lõplik ja edasikaebamisele ei kuulunud,” kirjutab Maarja Undusk, „aga ta ei unustanud kunagi, et on teinud paljudele haiget, mis omakorda võimendas temas kohusetunnet enda poolt tekitatud valu heastada tolerantse, lahke ja „inimsoole pruukliku” olemisega edaspidises elus” (lk 299). Ent Elleni ja Jaani armastuse lugu ja selle tagamaid kirja pannes ei tõuse esile apologetiline hoiak, pigem süüvib autor üsna karmi põhjalikkusega mõlema mahajäetud abikaasa üleelamistesse, viidates näiteks Heldur Niidu plaanile „joosta märtrina piiriribale Užgorodis Ungari piiril, et teda siis maha lastaks” (lk 295, intervjuust Mirjam Peiliga) ja avaldades Helga Krossi 27. oktoobril 1958 kirjutatud luuletuse „Kuhu jäävad asjad, mida enam ei vajata?” (lk 296–297), mille too oli saatnud oma endisele ämmale. Siinkohal on huvitav asjaolu, et biograafias kahele leheküljele jaotunud luuletuse vahel on foto Ellen Niidust 1958. aastal – üks tuntumaid fotosid noorest Ellenist, kes omaette naeratades hoiab huulte vahel karikakraõit, fotol näha oleva käe sõrmes abielusõrmus, mis sel hetkel pidi veel kinnitama liitu Heldur Niiduga. Ja vaid mõni lehekülge eespool on Elleni kiri 1958. aasta 18. märtsist, kus ta kirjutab Jaanile: „[---] ometi ja ikka [olen] jõudnud ühele tulemusele: ma

armastan Sind, Sind, tuhat ja miljon korda ja ei kedagi teist ja löödagu mind maha, ikka ei aita midagi” (lk 287).

Teine kogu biograafiat läbiv joon on huumor, mis teose kestel varieerub eeldast situatsioonikoomikast kergelt iroonilise distantseeritud tonaalsuseni. Raamatu seda osa, mis keskendub perekonnaelule koos lastega ideoloogiliselt ehk väheke lahedamas, ent argieluliselt siiski alaliselt väljakutseterohkes keskkonnas, võib lugeda nagu nõukogulikku versiooni Gerald Durrelli teosest „Minu pere ja muud loomad”. Mõlemat iseloomustab pehme, justkui aeglane ja alati heatahtlikuks jääv eluline huumor, millele eesti kir-

jandusest nõukogude aja kujutamise osas samaväärset vastet ei leiagi.

Sõnastasin oma mõtiskluse pealkirja küsimusena, kuidas portreerida ema. Ent Maarja Unduski raamat tõstatab laiema küsimuse sellest, kuidas ja milliste vahenditega on võimalik üldse kellegi elu loostada, kuidas joonistada välja elukaar, millistele tugelele see kinnitada, kuidas seda alustada, ja veelgi olulisem – kuidas seda lõpetada. Ja kuidas seda teha nii, et lugeja ette ilmuks elav, liikuv, kirjutav, rääkiv, armastav ja armastatud inimene. Maarja Undusk on seda suutnud.

LEENA KÄOSAAR